рилган ҳолатда орқага сальто машқини биомеханик таҳлил қилиш спорт техникасининг учта асосий элементини –ишга тушириш позасини (ИТП), “гуруҳлашиш” позаси ва унинг мультипликациясини (МП), якуний позани (ЯП) ажратиш имконини берди. Гуруҳлашган ҳолатда орқага сальто машқини таҳлил қилиш материалида ишга тушириш позаси – бу сальтонинг тайёргарлик фазасида таянчда тана биозвеноларини биомеханик жиҳатдан юқорига самарали депсиниш учун рационал ҳолати эканлиги аниқланган. Гуруҳлаштирилган ҳолатда орқага сальтони бажариш пайтида, юқори малакали спортчиларни координаталар тизимидаги ишга тушириш позаси вертикалгача 7-5° дан ва вертикал ортида 5°дан иборат бўлган депсиниш секторида жойлашган. Спортчилар оёқ учларида таянчда туриб, қўлларини олдинга-юқорига кўтариб, танасини қаттиқ таранглашган ҳолатга ўтказишади.

Тана биозвеноларининг натижа берувчи ҳаракатларининг хилма-хиллиги ва турли йўналганлигига қарамасдан кўрсаткичлар таҳлили гуруҳлаштирилган ҳолатда орқага сальтонинг спорт техникасини асосий элементларини функция қилишини сабабли-оқибатли характери тўғрисида хулоса юритиш имконини беради. Депсинишнинг белгиланган секторида оёқ учларида таянчда туриш ҳолатида тана биозвеноларининг рационал қаттиқ таранглашган ҳолати танани орқага ҳаракатланишини тўхтатишга кўмаклашади, ОЦМ ва тана биозвеноларининг натижа берувчи тезликларини ҳамкорлик қилиши учун шарт-шароит яратади ва акробатга учиш траекториясининг кўтарилувчи қисмида танани айлантиришни катта миқдорда бажариш, ОЦМни 150 см баландликка кўтариш орқали танани юқорига “бураш” имконини беради. Ушбу профилдаги акробатик сакраш машқларини янада мураккаблаштиришнинг сабаби шундан иборат бўлса керак [3,5].

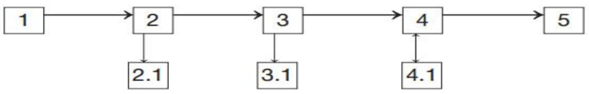

2-расм. Акробатик машқнинг фазали структураси:

1 – дастлабки туриш ҳолати; 2 – тайёргарлик ҳаракатлари; 2.1 – ишга тушириш позаси; 3 – асосий ҳаракатлар; 3.1 – позаларни мультипликациялаш; 4 – якунловчи ҳаракатлар; 4.1 – якуний поза – тўхташ ва бошқа ҳаракатга ўтиш учун ерга қўниш; 5 –якуний ҳолат.

Спорт техникасининг ажратилган асосий элементлари акробатик машқнинг мавжуд структуравий фазасини тўлдиради (2-расм) ва ишни МТТ да мужассамлаштириш имконини беради. Анкета маълумотлари ва педагогик тажриба МТТни ТТ структурасининг компоненти сифатида кейинчалик ишлаб чиқишнинг муҳимлигини тасдиқлади. “Акробатларни кўп йиллик спортда такомиллашувининг қайси босқичида МТТ амалга оширилиши керак?” деган саволга 100% мураббийлар “Барча босқичларида”, деб жавоб беришди. Мураббийларнинг фикрига кўра, тайёргарликнинг дастлабки босқичида МТТ бўйича ўқув материали 20% ни, базавий босқичда – 52% ни ва спортда такомиллашув босқичида – 28% ни ташкил қилиши керак.

Хулосалар.

1. Акробатларнинг техник тайёргарлиги структурасининг учта компонентлари (ҳаракатлар “мактаби”, махсус техник тайёргарлик, мусобақа машқларининг спорт техникасини такомиллаштириш) акробатик машқларнинг спорт техникасини ривожлантириш ва такомиллаштириш мазмунини ва йўналганлигини белгилайди.

2. Акробатик машқларнинг фазали структураси спорт техникасини асосий элементлари ва уларнинг биомеханик тавсифлари билан тўлдирилди. Машқнинг тайёргарлик фазасида – ишга тушириш позаси – кейинги самарали ҳаракатлар учун координаталар тизимида, таянчда; асосий фазада – позаларнинг, жумладан, машқларнинг таркибини белгилайдиган ва тавсифлайдиган комбинациялашган мультипликацияси; якунловчи фазада – тўхташга ва бошқа ҳаракатга ўтиш учун ерга қўнишни шакллантирадиган якуний поза, тана звеноларини биомеханика жиҳатидан юқори рационал ҳолати ҳисобланади.

3. Техник тайёргарлик структурасидаги махсус техник тайёргарлик кўп йиллик спортда такомиллашувнинг барча босқичларида долзарбдир. Унга дастлабки босқичда ўқув материалининг 20%, базавий босқичда – 52% ва спортда такомиллашув босқичида – 28% ажратилади.

Адабиётлар

1. Гавердовский Ю.К. Обучение спортивным упражнениям. Биомеханика. Методология. Дидактика. -М.: Советский спорт, 2008. – С.912.

2. Смолевский В.М., Гавердовский Ю.К.Спортивная гимнастика. – Киев: Олимпийская литература, 1999. – С.462.

3. Умаров Х.Х. Акробатика машқларининг биомеханик таҳлили «Фан-спортга» илмий-назарий журнал. . 2020/4 55-58-б.

4. Гавердовский Ю.К. Техника гимнастических упражнений. Популярное учебное пособие. – М.: «Терра – Спорт», 2002. – С. 512.

5. Эштаев А.К., Умаров М.Н., Иштаев Д.Р., Тўйчиев З.Ў., Эштаев С.А., Пахрудинова Н.Ю. Гимнастика назарияси ва услубияти Эштаев А.К. Гимнастика назарияси ва услубияти. –Тошкент: «Баркамол файз медиа», 2017. 497-б.

РЕЗЮМЕ. Мақолада акробатика машқларининг биомеханик таҳлилининг асослари очиб берилган. Спортчиларнинг ҳаракат амаллари структураси, ҳаракатлар “мактаби” асосланган. “Махсус техник тайёргарлик”ни сакровчи ўсмир акробатларни тайёрлашнинг умумий тизимидаги аҳамияти, мусобақа машқи техникасини ўқув йиллари бўйича такомиллаштириш бўйича тавсиялар ишлаб чиқилган.

РЕЗЮМЕ. В статье раскрывается биомеханический анализ акробатических упражнений. Обосновывается структура двигательного действия спортсменов, «школа» движений. Определяется значимость «специальная техническая подготовка» в общей системе подготовки юных акробатов–прыгунов, направленность совершенствование техники соревновательного упражнения по годам обучения.

SUMMARY. This article describes the biomechanical analysis of acrobatic exercises. The structure of the motor action of athletes, the “school” of movements, is justified. The significance of “special technical training” is determined in the General system of training young acrobats – jumpers, the direction of improving the technique of competitive exercises for years of training.

QARAQALPAQ XALÍQ QOSÍQLARÍNÍŃ RAWAJLANÍWÍNDA KOMPOZITOR Ǵ.AMANIYAZOVTÍŃ TUTQAN ORNÍ

G.Eshbaeva – *docent*

Ózbekstan mámleketlik kórkem óner hám mádeniyat institutı Nókis filialı

Tayanch so‘zlar: san’at madaniyati, ijodiyot, bastakor, xalq qo‘shig‘i, janr, xalq an’anaviyligi.

Ключевые слова: искусство, культура, творчество, композитор, народная песня, жанр, народная традиция.

Key words: art, culture, creativity, composer, folk song, genre, folk tradition.

Qaraqalpaq xalqınıń kórkem-óneri álwan túrli qosıqlarǵa hám hár qıylı awızeki dóretpelerine oǵada bay bolǵanlıqtan, kóp jıllar dawamında biybaha baylıqlarǵa iye bolǵan xalıqtıń turmıs tárizinen kelip shıqqan kewil

keshirmelerin bildiriw menen birge tereń tariyxıy dereklerge iye. Sebebi xalıqtıń basınan ótkenleri xalıq qosıqlarında jarqın kórinislerin tapqan. Qosıqlarda ápiwayı xalıqtıń turmıs haqıyqatlıǵı anıq kórinedi. Awır dáwir waqtında dórelgen bunday hasıl dóretpeler óziniń qunın usı kúnge shekem joǵaltpaǵan. Xalıq óz qosıqlarına húrmet penen qaraǵan hám qádirlep saqlay bilgen. Ata-babalarımızǵa ruwxıy mádet baǵıshlaǵan awızeki xalıq dóretpeleriniń esap-sanı joq. Filologiya ilimleriniń doktorı N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq xalqı - óziniń qayǵılı kúnlerinde de, quwanıshlı kúnlerinde de qosıqsız, saz-sáwbetsiz, awızeki poeziyasız jasay almadı»- dep jazǵan [1:45-46].

Qosıq adamǵa tuwılǵan waqtınan baslap joldas bolǵan. Rus ilimpazı A.Belyaev 1903-jılı Sankt Peterburg Universitetinde 5-kurs studenti waqtında folklordı jıynaw hám izertlew jumısları menen qaraqalpaq awılların aralaǵan hám xalıqtıń qosıqshılıǵın kórip tań qalıp,olardı «Qaraqalpaqlar dala búlbúlleri» - dep atap ótken [2:85]. Bul haqıyqatlıqtı kórgen ilimpazlar biziń xalqımızdıń qosıq penen tuwılıp, qosıq penen jasaytuǵınına hám qosıq penen dúnyadan ótetuǵınına tiykarlanıp aytqan. Qosıq xalıq turmısındaǵı hár qanday tariyxıy ózgerislerge qaramastan xalıqtıń ruwxıy baylıǵı bolıp xızmet etip kelgen. Kórkem-óner xalıqqa zawıqlı ómir baǵıshlaw menen birge óziniń tınımsız miyneti arqalı jaqsı turmıs keshiriwge talpındırıp, ruwxıy jaqtan qollap quwatlap, arzıw-niyetlerine qaray jeteleydi.

Qaraqalpaq xalıq muzıka kórkem-ónerinde qosıq janrı úlken orındı iyeleydi. Xalıq qosıqlarınıń tiykarı uzaq ótmishke barıp taqaladı. Sebebi qosıqlardıń payda bolıwı hám janǵa jaǵımlı nama ırǵaqlarınıń estetikalıq bay mazmunǵa iye bolıwı bul óz-ózinen payda bolmaǵan. Xalıq óziniń basınan ótkergen hár qıylı tariyxıy waqıyalarǵa bay turmısın, ruwxıy kewil keshirmelerin hám psixologiyasın qosıqlar arqalı sáwlelendirgen. Adamlardıń hár tárepleme estetikalıq zawıqqa bóleniwine qosıqtıń tásiri oǵada kúshli bolǵan. Ápiwayı hám jaydarı sózlerden quralǵan qosıqlar barlıq waqıtta adamnıń ómirge, gózzallıqqa degen súyiwshiligin arttırıp, óziniń eń jaqsı ideyaları menen xalıqtı tárbiyalap keledi. Bunday qosıqlar Watandı qádirlewge shaqıradı, miynetke degen súyispenshilikti arttıradı hám júreklerde muhabbat sezimlerin oyatadı. Sebebi qosıq hám saz arqalı insan quwanıshın, shadlıǵın, qayǵısın, arzıw-ármanların, ishki sezimlerin, debdiwlerin shıǵara alǵan. Qosıq adamdı sıyqırlap alatuǵın kúshke iye ekenligi hámmege belgili. Sonlıqtan da sóz benen jetkere almaǵan názik oyların saz arqalı jetkergen [3:66-68].

Xalıq qosıqları xalıqtıń turmıs tirishiligi menen birgelikte tıǵız baylanısıp rawajlanıp kelgen. Olar hár qıylı toy-tamashalarda, geshteklerde atqarılǵan. Bir awılǵa jıraw, baqsı, qıssaxanlar kelse alıs-jaqın awıllardan adam qalmay qurǵa jıynalǵan. Jıynalǵan jámáát milliy dóretpelerimiz bolǵan dástanlarımızdı, xalıq qosıqları menen namalarımızdı uyıp otırıp tıńlaytuǵın bolǵan. Mine usınday mádeniy dem alıslar sol waqıttaǵı xalıq turmısında úlken tárbiya mektebi bolıw menen birge, olarǵa ruwxıy baylıq inám etken. Xalıq dóretpeleriniń hámmesi awızeki túrde áwladtan-áwladqa, atadan-balaǵa, alıs-alıs awıllardan izlep kelip ustaz-shákirt túsiw jolı menen biziń zamanımızǵa shekem jetip kelgen. Muzıka miyrasınıń dóretiwshileri, saqlawshıları, qosıqshılar, sazendeler hám de basqada xalıq dóretiwshileriniń wákilleri ásirler boyı xalıqtıń kórkem-óner miyrasın esinde saqlap kelgen. Xalıq arasında muzıka ónerine degen qızıǵıwshılıq júdá kúshli bolǵanlıǵı sebepli, muzıka mádeniyatı jaqsı rawajlanıp kelgen. Xalıqta hár qıylı dárejedegi talant iyeleriniń dóretpeleriniń ishinde xalıq júreginen orın iyelegen shıǵarmalarınıń eń hasılları saqlanıp, usı kúnge shekem jetip, búgingi atqarıwshılardıń repertuarlarında tiykarǵı orınlardı iyelep kelmekte. Sebebi bul dóretpelerde ideyalıq mazmunı jaǵınan xalıqtıń aqıl-oyı, arzıw-ármanları, keleshekke bolǵan umtılısları sáwlelengen. Sonıń menen birge xalıq qosıqları xalıqtıń tariyx aynası bolıp, milletimizdiń ózligin ańlatıp turadı.

Qaraqalpaq xalıq qosıqları muzıkasınıń janrlıq ózgesheligi menen kóp túrlilikke iye. Muzıkalıq janrı jaǵınan hár táreplemeligi menen tıǵız baylanısta bolıp rawajlanıp keliwi, qosıqlardıń tematikasınıń hár qıylı bolıwına baylanıslı boladı. Qosıqtıń poetikalıq tekstiniń mazmunına qaray nama dóretiledi hám bunday birigiw arqalı qosıq shıǵarmaları payda boladı. Qosıqta nama menen tekst birdey salmaqqa iye, hámde olar bir maqsetti orınlawǵa qaratılǵan. Hár bir xalıq qosıqlarında óz ara tıǵız baylanısta bolǵan nama dúzilisi menen poetikalıq tekst qatarları hár dayım birin-biri tolıqtırıp kelgenligi arqalı qunlı (kúshli) qosıqlar payda boladı. Namadaǵı frazalar teksttegi sóz qatarları menen ushlasıwı nátiyjesinde melodiyalıq sezura payda boladı. Xalqımızdıń «Qurı sóz qulaqqa jaqpas», - degen gápi namasız qosıqtaǵı sóz yadta saqlanıp qalmaydı [4:89]. Qaraqalpaq qosıq qurılısında taqmaq forması bolmaǵánlıǵı sebepli aytım qosıqlar keńnen taralǵan. Bul qosıqlardı atqarıwshılar yadda saqlaw ushın hám onı xalıqqa inám etiw ushın namaǵa salıp aytqan, demek, qosıq naması menen aytılsa ol umıtılmaydı eken. Qaraqalpaq xalıq dástanlarındaǵı nasriy aytılıwı bet ashar, aytıslar dawıs tolqınlarındaǵı ırǵaqlar menen tebrenip intonaciyalarǵa salınıp aytıladı. Qaraqalpaq xalıq namalarında xalıqtıń basınan ótkergen tariyxıy waqıyalar, dástúrler, aydın keleshekke degen umtılısları, eline degen súyispenshiligi, muhabbatqa sadıqlıǵı súwretlengen.

Qaraqalpaqstanǵa xızmet kórsetken kórkem-óner ǵayratkeri (1990), Ózbekstan xalıq bilimlendiriw aǵlası, «Miynette mártligi», «Miynet veteranı» ordenleriniń iyesi respublikaǵa belgili melodist-kompozitor, professor, muzıka jámiyetlik ǵayrateri Ǵ.Amaniyazov 1940-jılı Kegeyli rayonında tuwıladı. Ǵ.Amaniyazov 1955-jılı Nókis xojalıq texnikumına oqıwǵa kirip háweskerler dógeregine qatnasıp júrip, sońǵı kurslarında oqıp júrgende radio esittiriw komitetinde ansamblde qosıqshı sıpatında jumıs isley baslaydı. Bul ansamblde oǵan ustazlıq etken belgili baqsı hám kompozitor ansambldiń muzıkalı basshısı J.Shamuratov hám A.Xayratdinovlar boladı. Ol ustazlarınan alǵan tásirleri nátiyjesinde olardıń máslháhátlerin tıńlap 1959-jılı M.Ashrafiy atındaǵı Tashkent Mámleketlik konservatoriyanıń vokal fakultetinde oqıp onı professor A.D.Islamovanıń klasında 1966-jılı pitkeredi. Oqıp júrgen kúnleri vokal qánigesi qatarında Ózbekstannıń ataqlı kompozitorları, konservatoriyanıń professorları B.I.Zeidman hám B.F.Gienkolardıń klasında nama jazıw boyınsha oqıydı. 1971-1973-jılları Ǵ.Amaniyazov Tashkent Mámleketlik konservatoriyanıń kompozitorlıq fakultetinde B.F.Gienkodan fakultativ túrde kompoziciya sırların úyrenedi.

Ǵ.Amaniyazov 1966-jıldan baslap kórkem-óner tarawınıń bir qansha tarmaqlarında belgili xızmetlerdi atqarıp keldi. Ol 1966-1968-jılları Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mámleketlik filarmoniyada muzıka drama hám komediya teatrında vokal qánigesi boyınsha oqıtıwshı, 1968-jıldan 1973-jılǵa shekem Qaraqalpaqstan mádeniyat ministrliginde repertuar bóliminiń baslıǵı, 1973-1976-jıllar Berdaq atındaǵı Mámleketlik filarmoniyada qosıq úyretiw muǵallimi lawazımın atqarsa, 1976-1978-jılları respublikalıq xalıq dóretiwshiligi úyiniń direktorı, al 1978-1985-jılları Q.Ayımbetov atındaǵı mádeniy aǵartıw texnikumınıń oqıw isleri boyınsha direktordıń orınbasarı, 1985-jılı Qaraqalpaqstan televidenie hám radio esittiriw komitetiniń aǵa muzıka redaktorı, 1986-jıldan baslap 1992-jılǵa shekem Nókis rayonında balalar muzıka mektebiniń direktorı bolıp islep kelse, al 1992-jıldan baslap Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń «Muzıka súwretlew óneri» fakultetiniń «Muzıka teoriyası hám vokal» kafedrasınıń baslıǵı, sońǵı jılları kafedra oqıtıwshısı bolıp islep, 2012-jılı dúnyadan ótti [5:103].

Ǵ.Amaniyazovtıń dóretiwshiligi keń quramalı bolıp xalqımızǵa 300 den aslam jawıngerlik temadan baslap, balalar hám jaslarǵa arnalǵan qosıqlar, aytıslar, xorlar,oyınlar,

romanslar, fortepiano hám basqa da sáz-ásbapları ushın pesalar, tarlı kvartet ushın da bir neshe namalar dóretti. Ol belgili kompozitor A.Sultanov penen birge K.Dosanovtıń «Aral hawazı» spektakiline namalar jazdı. Sonday-aq, xalıq teatrları ushın dramaturg P.Tilegenovtıń «Qúdiret» pesasına muzıkalar jazdı. Ásirese qosıq janrında Ǵ.Amaniyazovtıń xalqımızǵa júdá belgili bolǵan namalarınan «Kórdińbe», «Tuwılǵan jer qádirli», «Sárwi boylı sárwi nazlı nigarim», «Ótip ketti eki janan», «Qaylardasań», «Naymandı yarım», «Kóp kúttirdiń qara kózlim», «Dilbarım», «Jarasıqsań ómirime», «Jigitler», «Ańsayman seni», «Háyyiw», «Qurılısshı dostıma», «Ardaqlı atalar», «Kórindi» h.t.b. [5,90]

Ǵ.Amaniyazovtıń balalar hám jas-óspirimler ushın 120 dan aslam qosıq, xor,oyın, sazlar dóretken. Qosıqshılar, vokal ansamblleri ushın jazǵan shıǵarmaları xalqımızǵa keńnen tanılıp, olarǵa «Nókis aqshamı», «Atqan tańlar», «Ǵárezsizlik atım bar», «Meniń gózzal bostanımda», «Bul biziń jaslıq», «Miyrim qandırar», «Bolmas shadlı zaman», sonday-aq, aytıslardan «Men saǵan, sen maǵan», «Sárwi boylı», «Atız basında» h.t.b. shıǵarmaların atap ótsek boladı. Ǵ.Amaniyazov joqarıda atı atalǵan namalardan tısqarı xalıq sazları orkestri ushın da bir qansha namalardıń avtorı sıpatında belgili. Qashqar rubabı ushın koncert pesası, Chang ushın koncert valsi, «Baxıtlı kúnler» syuitası, «Dáwir qızları» atlı namaları qatarında «Qara kózlim», «Jigitler», «Analar», «Ármanıń barma», «Awıl tańları» qusaǵan qosıqları xalıq sazları orkestriniń atqarıwında radiodan esttirilip kelmekte. Sonday-aq, violonchel hámeliwden aslam fortepiano ushın shıǵarmaları, «Sheksiz dalalar» atlı tórt bólimnen ibarat a-kapella xorı kompozitordıń dóretiwshiliginde salmaqlı orındı iyeleydi.

Ǵ.Amaniyazovtıń 60 tan aslam jergilikli gazeta-jurnallarda shıqqan monografiyaları, ocherkleri, maqalaları bar. Bir neshe jıllar dawamında «Keliń birge qosıq aytayıq» telekórsetiwin ózi tayarlap hám alıp bardı. Ǵ.Amaniyazovtıń 25 ten aslam qosıqları hám ansambl ushın namaları Tashkentte gramplastinkaǵa jazıp alınǵan bolsa,onnan 19 namanıń arnawlı muzıka redaktorı bolıp, solardan bir qanshası repertuar retinde notası menen 1971-jılı «Qaraqalpaqstan» baspasınan shıqtı. 1968-73-jılları Ǵ.Amaniyazov «Ámiwdárya» jurnalında redkollegiya aǵzası bolıp islep, kórkem-óner tarawlarına baylanıslı maǵlıwmatlardı tayarlap, kompozitorlar, atqarıwshılar, mádeniy jańalıqlar jazıp, notaları menen qosıqlardı jurnaldıń qabına shıǵarıw qusaǵan jumısların kópshilikke keńnen tanıtıp bardı.

Ǵ.Amaniyazov mektep oqıwshılarına K.Ótegenov penen birge I-III,V klassları ushın «Қосық нама сабақлығы», T.Eshbaev penen birge VIII klass ushın «Қосық нама сабақлығы», sonday-aq, jeke óziniń avtorlıǵında «Балалар бақшасында музыка» metodikalıq kórsetpeleri menen «Келиң бирге қосық айтайық», «Айымхан Шамуратованың айтқан қосықлары» sıyaqlı kitapları baspadan shıqtı. Qosıqlar kóp túrli bolǵanlıǵı sebepli olardı namasına, tekst qatarlarına hám xarakterine qaray bóliwdi muzıka izertlewshileri maqul kórdi. Bunday izertlew jumısı qaraqalpaq xalıq namaların muzıkalıq jaqtan talıqlaw jumısında ózbek muzıka izertlewshisi I.Akbarov óziniń «Qaraqalpaq xalıq namaları» toplamında bir qatar pikirlerdi bildiredi. «Qosıqlar» hám «dástanlar» dep ol qaraqalpaq namaların eki toparǵa bóledi. Sonıń menen birge bul namalardıń ózgesheligi haqqında ondaǵı namanı ayrıqsha etip turǵan melizmler, ritmikalı súwreti, ladı hám bul namalardıń basqa da tuwısqan xalıqlar muzıkası menen baylanısı haqqında muzıka talıqlawına zárúr bolǵan bir neshe anıqlama kirgizip bahalı pikirlerdi aytıp ótken.

Qaraqalpaq namaları kóbinese quramalı formada, keń diapozonda, hár tárepleme rawajlanıp, ırǵaqları milliy koloritine say bolıp keledi. Qaraqalpaq xalıq qosıqları bir neshe túrlerge bólinedi. Lirikalıq, epikalıq, tariyxıy, social-lıq qarsılıq kórsetiw, oyın-kúlki hám sazlar dep V.Shafrannikov «Каракалпакские народные песни» toplamında xalıq namaların bólgen [6:77].

Bul qosıq toplamında izertlewshi V.Shafrannikov qaraqalpaq namalarınıń kóp qırlı bolǵanlıǵı, onıń koloritiniń reń-bereńligi hámde hár qıylı xarakterge bay bolǵanlıǵın esapqa alıp, qosıq qatarlarına qaraǵanda namalarǵa kóbirek itibar berip, onı ózi islep shıqqan sistemaǵa tuwrı jaylastırıwǵa háreket etken.

Jáne de shıǵıs xalqınıń muzıkaların izertlewshi belgili rus ilimpazı professor V.Belyaev óziniń ilimiy izertlew jumısında ózbek hám túrkmen xalıq muzıkalarınıń qaraqalpaq muzıkası arasındaǵı jaqınlıǵı haqqında pikirler bildiredi. Ol usınday jaqınlıqlardı aytıp ótiw menen birge qaraqalpaq xalıq namalarınıń originallıǵına, milliy belgilerine eń tiykarǵı dıqqatın awdaradı. Mısalı, frigiy ladında intonaciyanıń kóp bolıwı, arttırılǵan sekunda intervalınıń kem qollanılıwı hám taǵı basqa da ózine tán ózgesheliklerdiń bar ekenligin atap ótken.

Qaraqalpaq muzıkasında atqarıwshılardı baqsı, jıraw, sazende, qıssaxan, qosıqshı dep bólgen. Solarǵa qaray olardıń atqaratuǵın qosıqların janrlarǵa ayırıp, soǵan qaray xalıq qosıqları hám qaraqalpaq xalıq kompozitorlarınıń shıǵarmaları dep eki iri toparǵa bólgen. Qaraqalpaq folklorındaǵı miyraslarımızda qaraqalpaq xalıq qosıqları úlken, ayrıqsha orındı iyeleydi. Olar kóp tarmaqlı bolıp: miynetti jırlawshı, tariyxıy waqıyalarǵa baylanıslı, Watan, tábiyat gózzallıqların táriyplewshi mazmun-maǵanaǵa iye. Solardıń qatarında dástúr-salt qosıqları bolıp, olarǵa besik jırı, háwjar, yaramazan, joqlaw, sıńsıw hám qaraqalpaq xalıq dóretiwshiliginde keń taralǵan túrleriniń biri aytıslar, adamnıń kewil sezimlerin obrazlı súwretlep beretuǵın muhabbat qosıqları, qızlar qosıqları sonıń menen birge dinge baylanıslı aytımlar bádik, gúlapsan túrleri sózimizdiń ayqın dáliyli bola aladı. Xalıq qosıqları adamlardıń jasaw turmısınan, islegen isinen hámde sol eldiń tariyxına múrajat etip alınǵan sóz qatarlarınan bolǵanlıǵı ushın bul qosıqlardı hár bir qosıq shaydası atqarıwına haqlı. Sebebi, olardan professionnallıqtı talap etpeydi, olardıń basım kópshiligi massalıq atqarıwına da ılayıq bolıp, dóretiwshi de hám atqarıwshı da xalıq [7:83].

Solay etip, qaraqalpaq xalıq muzıkası atqarıwshılardıń bóliniwine hám shıǵarmanıń specifikalıq ózgesheligine qaray anıqlanadı. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń túrleri oǵada kóp. Olar keń kólemde bolıp namanıń ápiwayılıǵı, quramalılıǵı, onıń forması, jáne de atqarıwshılıq usılı jaǵınan eki iri toparǵa: tar diapozonlı qosıqlar hám keń diapozonlı qosıqlar bolıp bólinedi. Qaraqalpaq xalıq qosıqlarınıń ishinde ayırım qosıqlar teksti jaǵınan júdá ápiwayı bolıp hám olardıń qosıq qatarları úsh sezuradan qurılǵan. Olardıń nama dúzilisi júdá ápiwayı, qısqa túrde kvarta, kvinta hám siyregirek seksta intervallardan ibarat bolıp, tar diapozonlı qosıq toparına kiredi.

Sóz qatarları qısqa bolǵanlıǵı sebepli naması da kishirek kólemdegi frazalar menen bir-eki qatarǵa jazılıp bir kupletti quraydı, keyingi kupletlerge sol nama tákirarlanadı. Bul kishi frazalardan qurılǵan nama óziniń jeńil ırǵaqları menen qaytalanıwı qıssaxannıń namasına uqsap ketedi. Qıssaxan jolında aytılatuǵın qosıqlarday bolıp hár bir buwınǵa bir ses tuwra keledi, lekin teksttiń anıq mazmunın nama arqalı bayanlap onı bayıtıp baradı. Poetikalıq tekst qatarları qosıqtıń melodiyalıq qatarlarına teń bóleklerge bólinip, xalıq qosıqlarında bir neshe qatardıń belgili uyqasýıqta tákirarlanatuǵın qosıq túrleri kóp ushırasadı.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов К. Халык даналығы. – Нөкис: «Билим», 1968.
2. Айтмуратов Ж. Культура Каракалпакстана в 70-90 годы: Общее состояние и тенденции развития. Автореферат дис. кандидата исторических наук: 07.00.02. – Нукус: 1997.
3. Nadirova A. Qaraqalpaq muzıka tariyxı. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2019.

4. Мақсетов Қ. Қарақалпақ жыраў бақсылары. –Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.
5. Палуаниязов П. История музыкальной культуры Каракалпакстана (1925-1950 гг.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата. Исторических наук специальность 07.00.02. – Нукус: 2003.
6. Назайкинский Е. Логика музыкальной композиции. -М.: «___» 1982
7. Халимов А. Қарақалпақ халық намалары («Узбекская народная музыка» сериясы). Т.VIII. – Т.: 1959.

REZYUME. Ushbu maqolada bastakor G‘.Amaniyozovning qoraqalpoq xalq qo‘shiqlari rivojidagi o‘rni va xalq hayoti bilan chambarchas bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi.

РЕЗЮМЕ. В данной статье рассматривается роль композитора Г.Аманиёзова в развитии каракалпакской народной песни и его тесная связь с жизнью народа.

SUMMARY. This article examines the role of the composer G.Amaniyozov in the development of Karakalpak folk songs and his close connection with the life of the people.

TA’LIM SOHASIDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNI JORIY QILISH – IJTIMOIY PEDAGOGIK ZARURIYAT SIFATIDA

X.X.Xamzayev – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
A.Qodiriy nomidagi Jizzax davlat pedagogika universiteti

Tayanch so‘zlar: oliy ta’lim, klassik ta’lim, ta’limni raqamlashtirish, elektron ta’lim, masofaviy ta’lim, platforma, sun’iy intellekt, qonunchilik.

Ключевые слова: высшее образование, классическое образование, цифровизация образования, электронное образование, законодательство.

Key words: higher education, classical education, digitization of education, electronic education, legislation.

Bugungi globallashuv jarayonida zamonaviy oliy ta’limning maqsadi kelajakda mutaxassislarni kasbiy faoliyat sohasi bilan bog‘liq muayyan bilim va ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirishdir. Raqamli iqtisodiyotning ta’siri ta’lim jarayonlariga raqamli texnologiyalarni joriy etishni talab qiladi.

Klassik an’anaviy ta’lim usullarining ilg‘or raqamli usullar bilan uyg‘unligi ta’lim samaradorligini maksimal darajada oshirishga imkon beradi, chunki ushbu usul yordamida ta’lim olayotgan bo‘lajak mutaxassislar rivojlanayotgan raqamli muhitda talabgor va raqobatbardoshdir. COVID-19 tarqalishining oldini olish maqsadida respublikamiz ta’lim muassasalari, jumladan oliy ta’lim muassasalari ham to‘liq onlayn shaklga o‘tkazildi. Aytish mumkinki, pandemiya universitetlarda onlayn xizmatlar ulushini ko‘paytirdi va o‘qituvchilarga qo‘yiladigan talablarni tubdan o‘zgartirdi.

Ta’limni raqamlashtirish jarayoni masofaviy o‘qitish texnologiyalari va elektron ta’limning boshqa elementlarini o‘quv jarayonlariga tatbiq etishni anglatadi. Ya’ni, ta’limni raqamlashtirish – bu o‘quv jarayonini to‘liq qayta ko‘rib chiqish, eng ilg‘or raqamli texnologiyalarni birlashtirgan jarayondir, xususan, o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida asosan internet orqali va turli xil raqamli manbalar va boshqa aloqa kanallaridan foydalangan holda o‘zaro aloqalarni o‘rnatishga imkon beradi.

Bu sohada respublikamizda bir qancha olimlar o‘z tadqiqot ishlarini olib borishgan. Xsusan, bo‘lajak o‘qituvchilarini tayyorlashni takomillashtirish, ularni raqamlashtirilgan ta’lim muhitida rivojlantirish, raqamli texnologiyalarning ta’lim sifatini oshirishdagi roli kabi muammolar bo‘yicha U.N.Nishonaliyev, A.R.Xodjabayev, N.SH.Shodiyev, N.A.Muslimov, X.I.Ibragimov, E.I.Ro‘ziyev, O‘.Q.Tolipov, N. Sayidahmedov, D.Ergashev, O.Abduquddusov, E.T.Choriyev, O.To‘raqulov, J.Hamidov, A. Jo‘rayev, U.Jumanazarov, O.Qo‘ysinovlar va boshqa ko‘plab respublikamiz olimlari tomonidan ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilgan.

Bugungi kunda ta’limni raqamlashtirish elementlari “elektron ta’lim” va “masofaviy ta’lim texnologiyalari” tushunchalari orqali ochib beriladi. Ushbu tushunchalar raqamlashtirishning ajralmas qismi bo‘lib, ta’lim faoliyatini raqamlashtirish ruhida tashkil etishni tavsiflaydi, ta’lim jarayonlarida raqamli muhit elementlaridan foydalanishni qonuniylashtiradi.

Ta’limni raqamlashtirish bir vaqtning o‘zida sodir bo‘lishi mumkin emas, bu raqamli texnologiyalarni ta’lim sohasiga bosqichma-bosqich joriy etishdan iborat uzoq jarayon. Global miqyosda ta’limni raqamlashtirishga asoslangan uchta jarayon mavjud:

1) mehnatni kapital bilan almashtirish;
2) mehnatni mehnat bilan almashtirish;
3) kapitalni kapital bilan almashtirish.

Birinchi jarayon video ma’ruzalar va turli xil elektron materiallar va qo‘llanmalar yaratish orqali o‘quv materiallarini raqamlashtirish tendensiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, ular nazariy jihatdan an’anaviy ma’ruzachi “ma’ruzachi” figurasini ikkinchi o‘ringa qo‘yadi. Inson resursi qisman raqamli material-kapital bilan almashtiriladi va masofaviy o‘qitish tizimlari yaratiladi.

Ta’limni raqamlashtirishning ikkinchi jarayoni professor-o‘qituvchilar o‘rtasida ish yukini qayta taqsimlash bilan bog‘liq, chunki ba’zi fanlar onlayn shaklga o‘tmoqda va bir vaqtning o‘zida ularga kengroq auditoriyani jalb qilish imkonini beradi. Misol uchun, agar universitetda kampuslar bo‘lsa, kampuslararo fanlarni onlayn shaklda yaratish mumkin.

Uchinchi jarayon masofaviy o‘qitish texnologiyalari elementlarini oliy ta’limning klassik shakllariga: kunduzgi, sirtqi va kechki ta’lim shakllariga kiritish bilan bog‘liq. Biz ta’lim tashkilotlarining klassik moddiy-texnik imkoniyatlarini masofaviy ta’lim modeli elementlari bilan bo‘lishish imkoniyati haqida gapiramiz, bunda dunyoning istalgan nuqtasidan o‘rganish minimal maxsus texnik vositalar (noutbuk, smartfon va boshqalar) va internet tarmog‘iga ulanish tufayli mumkin bo‘ladi.

Shu bilan birga, ta’limni raqamlashtirishni murakkab jarayon sifatida ko‘rib chiqish eng oqilona yo‘l bo‘lib, unga normativ-huquqiy tartibga solishni takomillashtirish, texnik baza va dasturiy ta’minotni yaratish, natijalarni baholashning samarali tizimini ishlab chiqish, shuningdek, o‘qituvchilarning o‘zlarini qayta tayyorlash mexanizmlari kiradi. Ta’limni raqamlashtirish ikkita ajralmas komponentni o‘z ichiga olishini tushunish muhimdir: o‘quv jarayonining o‘zini raqamlashtirish, shuningdek, uni boshqarish.

Pandemiya sharoitida ta’lim tashkilotlari onlayn ta’limni boshqarish tizimining yo‘qligi muammosiga duch kelishdi. Dastlab, onlayn shaklda darslarni o‘tkazish, oraliq va davlat yakuniy attestatsiyasini tartibga soluvchi mahalliy hujjatlarni ishlab chiqishda qiyinchiliklar yuzaga keldi. Shuningdek, test va imtihonlarni birinchi va ikkinchi marta qayta topshirishni tashkil etish, apellyatsiya shikoyati berish tartibi bilan bog‘liq savollar tug‘ildi va bir qator ta’lim tashkilotlari davlat va boshqa qonun bilan muhofaza qilinadigan sirlardan iborat fanlarni, shuningdek, majburiy yuzma-yuz o‘qitishni talab qiladigan fanlarni amalga oshirish masalalarini zudlik bilan hal qilishlari kerak edi (masalan, davlatni himoya qilish, qonun va tartibni ta’minlash manfaatlari uchun kadrlar tayyorlash bilan